HISTÒRIA I VALORS

Tots som fills de la Il·lustració

Philipp Blom

'Un dîner des philosophes', Jean Huber (1772). Font: Voltaire Foundation, Oxford

Transcripció del discurs inaugural del Festival de Salzburg del 2018, que l'autor ha cedit exclusivament a la revista IDEES.

I

Soc fill de la Il·lustració i vaig tenir la sort de créixer en una casa plena de llibres. Totes aquelles obres alimentaven la meva imaginació, encara que no sempre de la manera més previsible. Us en poso un exemple. Quan tenia catorze anys, la vida em resultava alhora fascinant i inexplicable, com a tots els adolescents. Per comprendre-la millor, un dia vaig fer un cop d'ull a la llibreria de casa i vaig trobar l'obra *Crítica de la raó pura*, d'Immanuel Kant. Havia sentit que era un gran llibre i, en aquell moment, jo esperava que la filosofia em fes entendre la vida amb unes quantes frases i normes clares. El que vaig llegir em va semblar sublim. Sonava extraordinari, sí, però també em va deixar ben desconcertat. En aquella època sentia que la vida m'aclaparava, no l'acabava d'entendre, i el sistema d'idees que em proposava el mestre Kant no m'aportava cap solució. Com tants altres lectors inicialment esperançats, vaig deixar de banda el llibre, decebut.

Malgrat tot, va haver-hi una idea que em va enamorar per sempre més (recordem que tenia l'edat perfecta per enamorar-me): en aquest món caòtic, un mateix ha de trobar el seu propi camí, i el mapa que l'hi mostrarà no es troba ni en les escriptures sagrades, ni en les biblioteques, ni en els mites grecs. El camí, doncs, l'havia de trobar jo mateix, dins la meva raó. Havia d'activar la meva capacitat per raonar, que és pròpia de tots els individus i tan natural com la respiració. L'amor intel·lectual que vaig sentir llavors pel pensament metòdic de Kant s'ha acabat transformant en una relació amorosa —no sempre planera— que m'ha acompanyat de per vida. He forjat una estranya relació a distància amb les idees brillants d'uns pensadors que fa temps que ja no viuen.

Per a mi, un altre descobriment intel·lectual tant o més important que Kant fou Denis Diderot, un filòsof irresistiblement sensible i lúcid de la França prerevolucionària. Conegut per ser l'editor de l'*Encyclopédie* francesa, va concebre una visió radicalment humanista del món que va plasmar després en cartes, textos literaris i assajos.

Diderot i els altres autors dels segles XVII i XVIII van viure en una època en què les ments més brillants tot just començaven a sentir els primers alens de la modernitat.

Amb ells vaig aprendre que la Il·lustració i la filosofia no es redueixen únicament a un catàleg de doctrines i llibres gruixuts, sinó que es fonamenten sobre un ventall de debats, provocacions, assajos i experiments. La filosofia és, com diu la filòsofa suïssa Barbara Bleisch, "pensament arriscat".

Així doncs, en un món on el poder del tron i de l'altar era absolut, aquests pensadors es van atrevir a qüestionar i reconsiderar tot el que sentien, tant dins seu com al seu voltant. No es van sentir intimidats per la censura, ni per la policia secreta, i fins i tot es van arriscar a convertir-se en estranys en el seu propi país (i dins la seva família!) per culpa dels seus pensaments escandalosos sobre la religió i la dignitat humana. Malgrat aquests perills, sovint molt reals, el pensament clar ha demostrat ser irresistible i ha donat forma al nostre present: els drets humans, la "llibertat, igualtat i fraternitat", "la vida, la llibertat i la recerca de la felicitat", la democràcia, les ciències naturals, l'alliberament dels esclaus, la fi del règim eclesiàstic i l'emancipació de la dona serien literalment impensables sense la Il·lustració.

II

"Tots som fills de la Il·lustració"

Aquesta declaració que ja ha degenerat en una frase buida de significat. Polítics, periodistes i historiadors l'empren com si fos una afirmació sobreentesa. No obstant això, cada dia observem com el nostre present justament refuta aquests enunciats. És més, des de la fi del totalitarisme no hi ha hagut un atac tan extens i poderós contra la Il·lustració als països occidentals com el que estem vivint avui. Parlo de la Il·lustració, de respectar el pensament crític, de prioritzar els fets sobre les opinions, els prejudicis, els sentiments, les tradicions i els dogmes. Ara, de sobte, aquest principi es veu atacat. En temps de les

notícies falses (*fake news*), una època en què els fets objectius s'edulcoren amb una colla de filtres, en què un president nord-americà s'autorevela diàriament com un gran mentider i en què l'extrema dreta europea s'inventa "excuses vàlides" per tornar a apoderar l'antisemitisme, no cal donar més exemples.

I és que també els drets humans es defensen, des de fa temps, amb una retòrica afeblida. Perquè, és clar, ara s'apliquen de manera diferent depenent de si ets un ciutadà de primera classe o de segona. És a dir, si neixes a Occident gaudiràs de més drets, més llibertats i més oportunitats, encara que sigui a costa dels altres.

Christoph Ransmayr, l'aclamat escriptor austríac, parlava així de Ruanda, d'on fa poc que ha tornat:

"Sense els minerals i els sòls únics que s'extreuen en aquest país; sense les mines d'or, plata i diamants i de tants altres recursos minerals; sense les collites que es conreen aquí, i sense la mà d'obra de milions i milions d'esclaus i treballadors amb salaris precaris, Europa probablement no seria el paradís que els refugiats tant anhelen i admiren avui".

Aquest paradís, com tots els paradisos, està amenaçat. De cop, el pensament i els drets humans universals han estat substituïts per un retrocés als drets individuals, a la nació, a la frontera. Ara, valors com la llibertat, la igualtat i la solidaritat només esdevenen atractius o aplicables si estan protegits per murs altíssims i filferro d'arç. Atenció, estem parlant de la *nostra* llibertat i la *nostra* igualtat.

Però, què val aquesta llibertat si ens fa ignorants, desinformats? Si ens ho ofereix tot mastegat? I quina és la resposta adequada per a aquells que troben l'autonomia molesta, la llibertat esgotadora i la igualtat sospitosa? Aquells que prefereixen una veritat "sentida" (de sentiment) a una de "reflexionada"?

En aquest context, l'afirmació "som fills de la Il·lustració" adquireix un significat diferent. Cada vegada més sovint posem l'èmfasi en la primera paraula. Diem: *Nosaltres* som fills de la Il·lustració. *No* els musulmans, *no* els estrangers invasors. Aquests no perquè no són com *nosaltres*. Ells no són *il·lustrats*, no poden integrar-se, han de quedar-se al seu lloc d'origen. *Nosaltres* volem mantenir el que tenim, volem romandre com som. Només així la Il·lustració es converteix en una arma per mantenir l'*statu quo* dels rics i poderosos.

III

A dia d'avui, el desmantellament dels principis de la Il·lustració s'estén molt més enllà d'Europa. Assistim al ressorgiment de nous estats autocràtics; veiem com les estructures autoritàries i les identitats nacionalistes que crèiem superades tornen a infiltrar-se en programes i pràctiques electorals; observem com la veritat i la ciència perden el compromís ètic, i com, cada cop més, la gent sucumbeix a una «idiotització» voluntària.

Potser es tracta simplement d'una reacció als canvis de la societat, uns canvis que hem

hagut d'assumir en tan sols tres generacions. Diuen que després del progrés ve la regressió. I potser fa tres-cents anys sí que era fàcil creure en el progrés. Avui, però, els seus efectes secundaris comencen a corrompre la seva intenció original i fàcilment pot acabar convertint-se en la seva antítesi. Potser aquest és el principi de la fi de les societats de la Il·lustració. Després de nosaltres, el pluralisme ètnic.

Personalment crec que ens estem amagant rere el teló de la Il·lustració com si fóssim actors amb el text equivocat en una obra que ha estat interpretada durant massa temps.

*

Però, per què passa tot això ara, en un moment en què cada cop menys persones moren violentament i els nostres països són més pròspers i segurs que mai? Perquè la gent cada vegada té més por.

Cada vegada més persones temen la pèrdua de béns i d'estatus, la pèrdua de la confiança, la pèrdua de l'esperança. Cada vegada més persones observen com creix la bretxa entre la realitat oficial (la que ens venen com a liberal), i la que després experimenten. L'ordre econòmic mundial ha mutat fins a convertir-se en una paròdia amarga dels pensaments il·lustrats sobre els quals havia estat erigit. Aquest nou ordre substitueix la racionalitat per la racionalització, l'universalisme pel mercat global, la llibertat dels consumidors que creuen que poden escollir entre un producte singular o l'hegemonia imperant. Els drets civils s'han convertit en manuals de garantia per a l'usuari. Perquè en aquest món ja no necessitem passaports, necessitem targetes de crèdit.

A escala global, aquesta paròdia de la Il·lustració ha fet miques les velles estructures socials i, tal com afirma el sociòleg polonès-britànic Zygmunt Bauman, ha creat una "modernitat líquida", un sistema en què les societats, els mercats, els ecosistemes i les identitats són en un estat de confusió constant. Aquesta paròdia explica part de la por que s'ha infiltrat dins les nostres societats.

Els canvis van seguits d'hipocresia. Els polítics i economistes parlen de creixement econòmic, d'innovació i productivitat, d'ocupació plena i de prosperitat. Però alhora, cada cop són menys les persones que guanyen més, igual que cada cop són més les persones que s'adonen que en realitat no existeix un futur millor. Que cal que *nosaltres* ens adaptem al funcionament del sistema perquè que el *sistema* no farà res per adaptar-se a la nostra manera de funcionar.

Cada vegada més persones senten que l'idil·li polític artificial mantingut durant la postguerra ha arribat a la fi, que les idees del passat han tornat a Europa amb totes les xacres que durant temps s'havien cregut superades. Ara, aquestes idees han reaparegut amb un nou company de vida: la llei del mercat. Així doncs, el futur ja no es veu com una promesa, sinó com una amenaça. No ens farem més rics, més segurs o més privilegiats. A les societats només ens queda una bella esperança: evitar el futur i eternitzar el present. Llàstima, però, que aquest futur ja hagi arribat fa temps: en forma d'hiverns càlids i d'algoritmes intel·ligents, però també en forma de persones que han vingut a peu o en

vaixell. Efectivament, les societats riques tenen l'opció de comprar temps i deixar per a més endavant la introducció de canvis importants, però aquest temps el compren a crèdit dels seus fills.

IV

No és estrany que moltes persones experimentin por davant d'aquesta desestabilització constant. Ni tampoc que cada vegada més persones busquin alternatives a un sistema que no ofereix cap raó realista per a l'esperança i que no és capaç d'apaivagar els seus temors. Fet i fet, la democràcia liberal té una cosa en comú amb la religió: només pot existir si hi creu prou gent.

I és precisament així: cada vegada més ciutadans es fan enrere. De la democràcia, de la responsabilitat, de tot allò que es fa amb llibertat, igualtat i solidaritat. És la retirada col·lectiva del mercat global cap a la fortalesa anomenada "Europa". Sembla que l'obra de la Il·lustració que representàvem rere el teló se'ns està a punt d'escapar de les mans.

V

"Tots som fills de la Il·lustració", exclamem, i fem servir aquesta frase com una mena d'escut protector contra allò que ens és desconegut. Som els descendents d'aquells pioners que van arriscar-se per permetre'ns una vida còmoda, emparada per drets oficials. Una generació d'hereus que secretament pensen que són moralment superiors perquè els seus avantpassats van ser valents. Potser és hora que madurem. Créixer significa enfrontar-se a les pròpies pors. En vista de la política de terror i odi que cada vegada s'estén més per Europa, crec que ha arribat l'hora d'entendre que, a banda de l'escalfament global, un altre canvi climàtic està tenint lloc: un canvi en les regles i actituds civilitzades (i sovint no escrites) que fan possible la democràcia.

La democràcia liberal és una forma de govern molt jove i fràgil, un experiment històric amb un futur obert. La democràcia, en el sentit en què la coneixem, fa poques dècades que existeix en alguns països europeus. Fins i tot en alguns d'ells fa temps que és víctima d'una vulneració intencionada. No és un estat natural, però sempre corre el risc de degenerar en un teatre de legitimació d'autòcrates.

> No és estrany que cada vegada més persones busquin alternatives a un sistema que no ofereix cap raó realista per a l'esperança i que no és capaç d'apaivagar els seus temors

La democràcia no només depèn d'institucions fortes, sinó també d'altres requisits més difícils de definir: un cert sentit comú, una mena de decència, autocontrol, respecte en el tracte amb els altres, respecte pels fets objectius. Si es soscaven aquestes condicions, la

democràcia es desequilibra i arribarà un moment en què es col·lapsarà. Això és el que fa que sigui tan perillós viure en societats atemorides. Les persones amb pors pensen de manera diferent, perceben el món de manera diferent que les persones segures de si mateixes. Els qui es dediquen professionalment o estratègicament a manipular votants i consumidors ho saben bé: si controles la por, controles també les persones.

I és així com també l'opinió col·lectiva s'acaba allunyant, inesperadament, d'idees com els drets humans, la llibertat, la identitat o la seguretat. I ens descobrim habitant un món hostil que passa del debat a la confrontació. Amb aquest teló de fons amenaçant-nos, la Il·lustració racionalista s'esvaeix com si esquiléssim una perruca empolvorada.

VI

Així doncs, està antiquada la Il·lustració? O potser s'ha vist irremeiablement compromesa quan s'ha atansat al poder? O, com alguns argumenten, pot ser que hagi estat tota ella un error, una aberració històrica?

El pensament il·lustrat és arriscat. Nosaltres, els hereus de la Il·lustració, ja no volem córrer aquest risc. En realitat, no ens interessa el futur. Tan sols volem que el nostre present privilegiat no s'acabi mai. Encara que cada cop s'enfonsi més i acabi fent aigües al nostre voltant.

Per no témer el que vindrà, sinó per donar-li forma, no només calen noves tecnologies i millores en l'eficiència, sinó una transformació global del model de vida occidental. No fan falta murs, ni cap altre tipus de mesura intimidatòria. Perquè la por només desapareixerà quan la gent trobi una raó realista per conservar l'esperança. És per això que necessitem valor: per tornar a arriscar i per reflexionar una mica sobre el món i la posició que hi ocupem. La Il·lustració és, en aquest sentit, més necessària que mai, però no en la seva accepció més racionalista, ni en la seva paròdia estrictament econòmica.

*

Per a l'enciclopedista Denis Diderot, el meu company especial, el sentit de la vida a mitjan segle XVIII no era la racionalitat, sinó la voluptuositat, la sensualitat, el plaer. Efectivament, l'home no només viu de la raó. Més aviat hem de donar les gràcies al desig, l'*eros*, que és qui ens impulsa a seguir endavant, ens nodreix de valentia per superar els contratemps, ens obliga a buscar noves opcions i ens ajuda a comunicar-nos amb els altres. Però resulta que la voluptuositat no és una competició entre individus racionals. El desig i l'empatia busquen (necessiten!) comunicació i contacte; generen confrontació i solidaritat. Soc humà perquè desitjo, perquè tinc empatia amb els altres; i només puc viure bé si els altres també viuen bé. I de sobte, una ètica emergeix del desig. El pensament il·lustrat comença a parlar amb les nostres passions i, fins i tot, amb les nostres pors.

VII

Però què passaria si una nova i necessària Il·lustració comencés amb una revifalla de la passió? I si, de cop, ens autodefiníssim com a éssers apassionats? I si comencéssim a considerar-nos (il·lustrats per tantes teories científiques) *Homo sapiens*, una espècie que comparteix el 98% de l'estructura genètica amb els ximpanzés? O si ens creguéssim els beneficiaris d'un do especial, una mena d'astúcia simbòlicament abstracta que ens ha fet inesperadament nombrosos i reeixits en tan sols uns pocs mil·lennis? Llavors entendríem que no estem *per sobre de* la natura, sinó que hi vivim *a dins*. Veuríem que nosaltres no som el miracle de la creació, que la Terra no està supeditada a les nostres ordres, sinó que tan sols som una part ínfima d'un sistema complex que continuarà existint fins i tot quan nosaltres no hi siguem. En aquesta hipòtesi, l'*Homo sapiens* aprendria a veure's com un primat molt interessant però problemàtic, que no sempre té la saviesa necessària per usar la passió o la intel·ligència amb seny. Un individu que, malgrat els èxits tecnològics aconseguits (o a causa d'ells) necessita més que mai valors com l'acceptació, l'estabilitat o la plenitud.

No obstant això, com que l'estabilitat de les societats occidentals es basa en el creixement econòmic constant, el primat es veuria obligat a satisfer constantment la seva fam artificial. I aquesta gana voraç, ves per on, només se satisfaria a costa dels altres. Llàstima que molts d'aquests altres ho haurien entès abans que ell i preferirien ser part del Gran Dinar abans que de la Gran Fam. Arribats a aquest punt, som a l'origen de la migració global.

Mentrestant, l'economia creixeria i creixeria, de manera que la societat, el govern i, en general, el país gaudirien d'un èxit increïble, almenys des del punt de vista oficial. Des de la perspectiva de la natura, però, la situació seria ben diferent. Un dels organismes més importants de la nostra cultura és el llevat, un fong que ens ha permès produir aliments com el pa, la cervesa o el vi durant milers d'anys. El llevat és unicel·lular, es reprodueix mitjançant petites explosions cada cop que ingereix sucre. Continua menjant, insaciable, fins que esgota tota l'energia i s'asfixia i mor de fam rebolcat en els seus propis excrements. Com a individu, el llevat potser no ha produït cap Mozart, ni cap Shakespeare, però com a col·lectiu, els humans semblen haver après poca cosa més que aquest fong al llarg dels últims milions d'anys d'evolució. Nosaltres ens estem obrint camí cap a la nostra pròpia asfíxia. A diferència dels fongs del llevat, però, l'*Homo sapiens* pot modificar el seu comportament mitjançant l'enteniment, la imaginació i l'empatia. I potser fins i tot fer possible un futur en què l'economia s'entengui com a part de l'ecologia i les persones, com a primats infinitament sobrevalorats. No ens enganyem, seria arriscat tant per a la nostra prosperitat com per a l'*statu quo*. Però almenys seria *il·lustrat*.

*

Si avui ets tu qui té catorze anys hauràs heretat un món ple de riscos immensos. Tanmateix, si estàs disposat a revertir els dogmes del present en favor del pensament il·lustrat, a pensar per tu mateix o d'una manera arriscada, llavors podràs formar part d'un futur en el qual valdrà la pena viure. I no com un nen petit o com un simple hereu, sinó com a part de

la natura, com un primat amb empatia. I, sobretot, amb la passió de voler una vida millor.

Philipp Blom

Philipp Blom és historiador, escriptor i periodista. Va estudiar Història, Filosofia i Estudis Jueus a Viena i Oxford. És autor de diversos assajos sobre la història d'Europa de principis del segle XX, entre els quals destaquen *The Vertigo Years* (2008) o *Fracture: Life and Culture in the West* (2017), on descriu la dècada i mitja abans de l'esclat de la Primera Guerra Mundial. També és autor de *A Wicked Company: The Forgotten Radicalism of the European Enlightenment* (2010). En les seves darreres publicacions –*Nature's Mutinity* (2019) i *What is at Stake* (2021)– Blom reflexiona sobre el canvi climàtic, la digitalització i la democràcia.